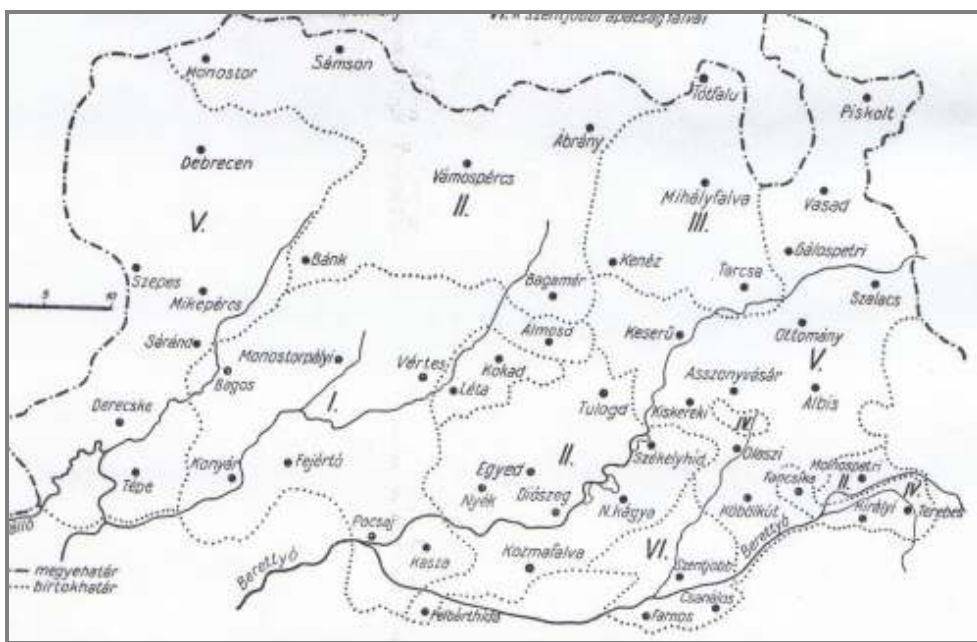

Az Érmellék településhálózata

A településhálózat létrejötte

Az Érmellék mocsaras, lápos területe, a holtágakkal, erekkel szabdalva, állandóan vagy az év nagy részében vízzel borított alacsony ártere alig érintkezett a külvilággal, sokáig a főbb utak is elkerülték. A területen a honfoglalás előtt három földvár létezett: *Érkeserű, Kóly és Nagyléta* térségében. Az első települések csak a honfoglalás után jöttek létre.¹ Az érmelléki mocsarakba

nyúló nyírségi erdők alján a honfoglaló magyarság megtorpant, így a terület sokáig lakatlan volt (JAKÓ ZS., 1940).² Az Ér melletti megszállatlan részek a király birtokába kerültek, az első településeket is ő hívta életre a területen. Az ember a mocsarokból kiemelkedő magasabb hátakon, övzátonyokon, ármentes szigeteken tudta létrehozni hajlékait, településeit.

1/a ábra: Az Érmellék-Középnyr-Cserbát birtokviszonyai (JAKÓ ZS., 1940 nyomán) Jelmagyarázat:
I. Az Ákos nemzetség birtokai, II. A Gutkeledek, III. A Turul nemzetség birtokai, IV. A Honfpázmányok birtokai,
V. Középbirtokosok-kisnemesei, VI. A szentjohanni apátság fahvai

¹ György Irén. Szalacs. Kismonográfia. Nagyvárad, 2003. 137.

² Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt Budapest. 1940. 424.

A falvak kialakulásának helyét Beluszky három övezetben jelöli meg a területen:³ az első települések a rét szélén alakultak ki, majd a mocsarak erei, vízfolyásai mentén, míg legvégül csak néhány falu merészkedett be a mocsarak belsejébe. A legkorábbi érmelléki falvak megtelepülését a XI–XII. századra tehetjük (pl. Mihályfalva).

Az egyes falucsoportok egyenként leváltak a királyi birtoktestről, nemzetségi birtokok lettek. A korabeli birtokok elhelyezkedését az 1. ábra mutatja.

Legkorábban az *Ákos nemzetség* birtokai szakadtak le. A nemzetség települései három ütemben jöttek létre. Az első falvak az Érmelléktől távolabbi ligeterdős-mocsaras síkságon, mint például Bagos vagy Pocsaj. A második települési időszak már magát az Érmelléket is érintette, és az erdők alján alakult ki Vértes és Álmosd, míg utoljára az Ér és a Berettyó közötti keret népesült be, így jött létre például az érmelléki Vasad.

A XIV. sz. elején váltak ki a *Gutkeled nemzetség* birtokai, de a nemzetség térfoglalása már a XI–XII. századra tehető és falvaik Diószeg köré csoportosultak⁴. A települések alapjait ugyan a királyi uradalom már lerakta, azonban az ajándékba kapott falvakat ők fejlesztették tovább. Ilyen település volt például Monospetri vagy Vedresábrány. Emellett új települések is létrejöttek, mint például Jankafalva, Csokaly vagy Kágya. A Gutkelednek központja Székelyhíd lett, melynek első lakói a XI–XII. században odatelepített székelyek voltak. A Gutkelednek fontos szerepet játszottak abban,

hogy a széteső királyi birtokokat összefogták az Érmelléken.

1/b. ábra: Szatmár megye déli része a kora középkorban

A *Turul nemzetség* birtokain lévő települések jelentős része királyi telepítésű, mint például az érmelléki Tarcsa vagy Kenéz. Egyébként is minél jobban közeledünk a vidék keleti határához, annál inkább a *királyi ispánságok* telepítő hatása mutatkozik ki.⁵ A nemzetség érmelléki birtokainak központja Mihályfalva, mivel erre haladt Szalacson át az erdélyi sókereskedelem útja, piaca a korszakban nagy jelentőségű volt.

A szatmár-bihari síkságon még a XIII–XIV. században is voltak *királynői birtokok*. Királynői alapítású például Asszonyvására, melynek első neve „királynéasszony vására” (Forum Reginae) volt, és vámja révén a vidék egyik legértékesebb községei közé tartozott. Ezen kívül az uralkodóasszony hozta lére Szalacs, Bogyoszló, Vasad és Piskolt községeket. Az Érmelléken gyökeretlen, távoli családok is szereztek kisebb (egy-egy falunyi) birtokot. Így került például a dunántúli Osl nemzetséghez Keserű, az Abákhhoz Kokad,

³ Beluszky Pál: A Nagyalföld történeti földrajza. Budapest–Pécs, 2001

⁴ Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940.

⁵ Uo.

a Marcaliakhoz Nagyléta, míg Érvarsadot Tegledi Csanád esztergomi érsek kapta meg. Emellett kisbirtokos családok is birtokoltak egy-egy települést: a Kiskerekiek Kiskerekit, Éradonyt, Gálospetrit, megvásárolták Vezetet, rokonaik Köbölkút birtokosai lettek, az Albisiak pedig Albisét.

Az Érmellék településeinek alapításában szomszédos népek is részt vettek. Az egyik elterjedt nézet szerint *szláv* alapításúnak tekintik Szalacsot, neve szlávul sólerakóhelyet jelent, és arra utal, hogy itt futott a désvideki sókereskedelem útja. *Német* alapítású Ottomány, első telepesei szalacsi németek voltak, míg *latin* (valószínűleg francia és vallon) eredetű Érolaszi.⁶

A *tatárjárás* éveiben (1241–1242) az Érmelléken a Székelyhid–Szalacs–Érmihályfalva települések által bezárt háromszögben történt *a legnagyobb pusztítás*.

Az Érmellék településhálózata a török időkben és utána

A XVI–XVII. század folyamán, a török hódoltság időszakában a vízivilág rejteket, menedéket nyújtott a lakosságnak, a pusztítás során azonban – mivel a pusztává vált falvak területéből, elsősorban földrajzi okok miatt nem alakulhatott ki a megmaradó település körül hatalmas határ – napjainkig fennmaradó szabályos *kis- és középfalvas hálózat* alakult ki. A vízivilág városai, népességtömörülései nem voltak városias külsejűek, a mezővárosi cím (oppidum) is arra utal, hogy a térség nem rendelkezett erődített várakkal. A XIV–XV–XVI. században a földesurak egyébként is szorgalmazták a jobbágységek kiváltságolását, hiszen a kiváltságok nem a várost, hanem a földesurat illették meg.⁷

⁶ Uo.

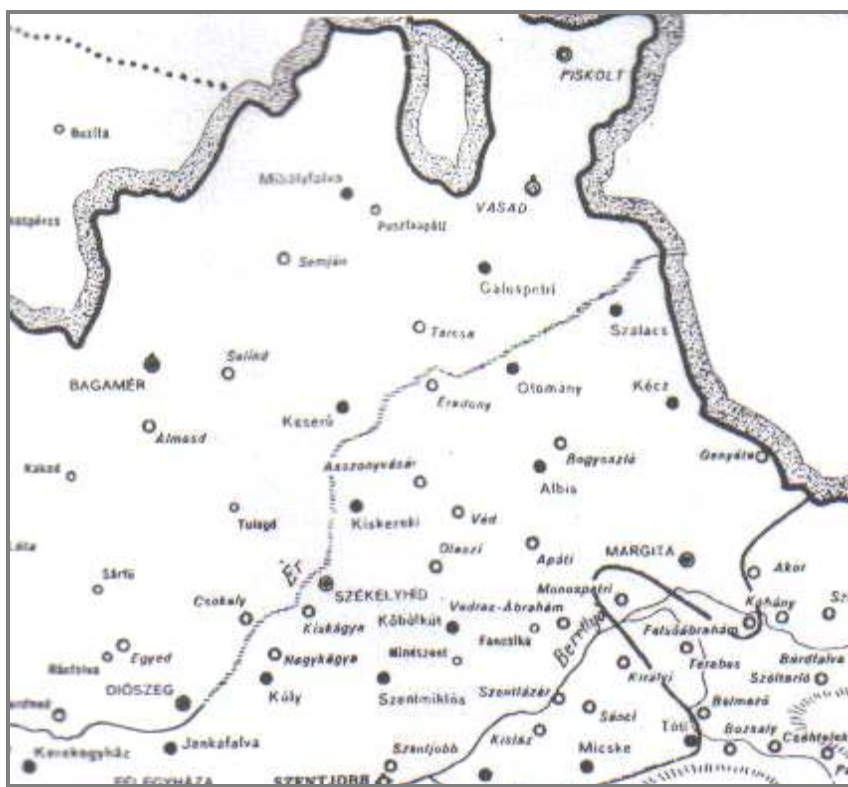
⁷ Beluszky, 2001.

Az Érmellék keleti határán haladt keresztül az ún. vásárvonal, amely Nagykárolyt is érintette, így a város a térség központjává tudott válni. Kubinyi András kísérletet tett a középkori Magyarország városhálózatának és hierarchiájának bemutatására.⁸ Szerinte 138 városi rangú település volt az országban, és az Alföld a legkevésbé városiasodott térség. Az Érmelléken három várost: Székelyhidat, Károlyt és Dengeleget nevezte meg.

A török pusztítást Bihar megye 4,4%-a élte túl, az Érmellék pedig Bihar megye legritkábban lakott területe volt. Ezt jelzi az alábbi idézet is: „Aránylag sehol az országban nincsen annyi pusztává lett falu, mint a bihari lapályban (...), s a lakosság küzdelmeit jelző név (...) pl. Pusztafalu (Asszonyvására).”

1692-ben Bihar vármegye első járása a Margita–Piskolt–Kerekegyháza–Nagyléta határolta terület volt, melynek része volt az Érmellék és a Berettyó felső vidéke. Előbbi terület központi helye Diószeg volt, 13 lakott helysége: Székelyhid, Jankafalva, Kóly, Kiskereki, Keserű, Bagamér, Mihályfalva, Albis, Ottomány, Gálospetri, Szalacs és Kéc, 17 lakatlan helysége: Egyed, Hérnak, Csokaly, Nagyléta, Álmosd, Selind, Tarcsa, Semjén, Vasad, Piskolt, Kágya, Olaszi, Véd, Asszonyvásár, Éradony és Bogyoszló volt. A Berettyó felső völgyében a legnépesebb város Margita, érmelléki lakott települése Köbölkút, míg lakatlanok Vedresábrány, Apáti és Monospetri voltak.

⁸ Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. In: *Településtudományi Közlemények*, 1971.

2. ábra. Bihar megye településhálózata a török uralom megszűnése idejében (MEZŐSI K., 1943 nyomán)

Az elpusztult helységek összeírásában azonban nem teljes a conscriptio, számos falu kimaradt belőle, ami azt jelenti, hogy alig száz év alatt ezek a falvak pusztává lettek, általában egy erősebb falu határába olvadtak be.⁹ A korszak településhálózatát a 2. térkép mutatja be. Az Érmellék városai ebben az időben Piskolt, Bagamér, Székelyhid, Margita, Diószeg és Károly voltak.

A középkortól kezdve gyakorlatilag napjainkig fennmaradt az Érmellék szabályos kis- és középfalvas településhálózata, legfeljebb néhány, az ármentesítéskor földhöz jutott község duzzadt fel. Ezek a települések a városi lét korabeli kritériumaival csak részben rendelkeztek, de elláttak bizonyos városi funkciókat.

Az újkori Érmellék leírását Ballagi Aladár és Géresi Kálmán végezték el (Az Osztrák–Magyar Monarchia..., 1891). Ballagi szerint az Ér-

mellék egyik fő helye Diószeg városa, amely első állami vinczellér-képezdije és gyümölcészeti, szőlőművelési és borászati szaktanító-képezdije révén országos jelentőségű. A térség másik jelentős városa a Zólyomiak fő helye, Székelyhid, melynek várát 1665-ben, a vasvári béke értelmében lerombolták. A település élénk kisváros, társadalmi élete mérkőzik jóval nagyobb városokéval. 1878-ban a településen önkéntes tűzoltóegylet alakult. Érdekesség, hogy Ér-Mihályfalva mindössze egy mondatban van említve. Ugyanakkor Szalacs városa sok gyümölcseről és jó boráról híres, itt készítik a szalacsi székeket. Az Ér és a Berettyó völgy legkeletibb városa Margita, amely marhavásáraitól országszerte ismert. Szatmár megye érmelléki területeinek központja Nagy-Károly, mintegy 13 ezer lakossal. A város kiindulópontja a Szilágyságba vivő, Szilágysomlyóig járó vasúti-ágnak. A település híres kézmű-ipari városka.

⁹ Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Budapest, 1943.

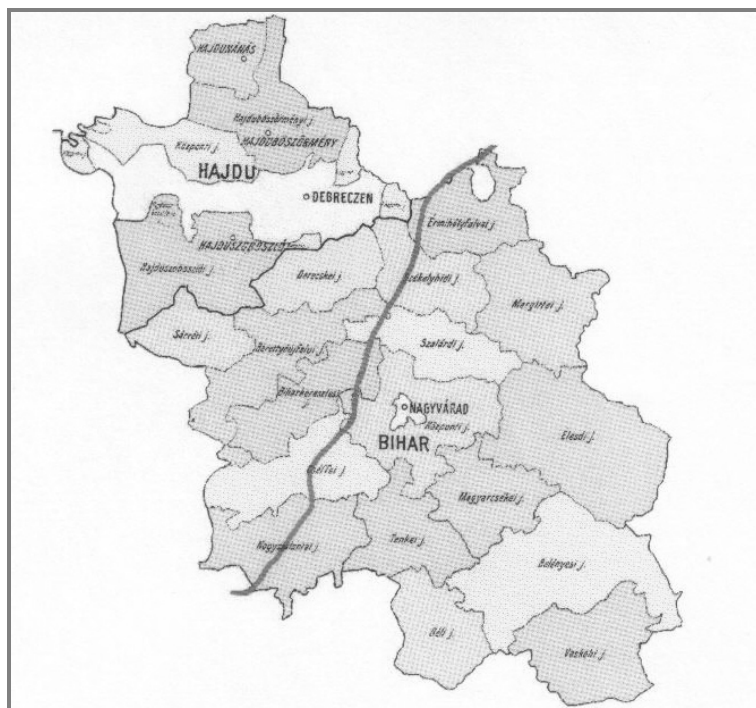
Fényes Elek a XIX. század nagy statisztikus-földrajzosa 1851-ben adta ki munkáját Magyarország településeiről, melyben azt írja, hogy Bihar vármegye nyugati részének legnépesebb városai között szerepel Nagyléta 5000 fővel.

1910-ben a megyét a 3. térképen látható járásbeosztás jellemezte. Az Érmellék az alábbi járások között oszlott meg: székelyházi, érmihályfalvi, margitai, központi (Bihar megyében), nagykárolyi és tasnádi (Szatmár megyében).

Az 1920-as trianoni döntés gyökeresen átformálta a térség közigazgatását, a településközi kapcsolatokat. Az egykori székelyházi járásból Kokad, Álmosd, Nagyléta és Újléta, az érmihályfalvi járásból Bagamér, a derecskeiből Hosszúpályi és Vértes hozta létre a magyarországi nagylétai járást, melynek neve az akkori magyar politika revíziós hangulatát idézve Székelyházi járás maradt. A második bécsi döntés értelmében 1940–1944 között rövid időre ismét visszaállították a korábbi igazgatási rendszert, azonban a második világháború után véglegessé vált

a jelenlegi országhatár. Mindkét országban jelentős közigazgatási változások zajlottak le. Magyarországon az 1949/50-es közigazgatási rendezés következtében Csonka-Bihar megyének egy részét egyesítették Hajdú megyével, Nagyléta pedig megszűnt járásszékhely lenni, a berettyóújfalui egységbe sorolták a vonzáskörzetébe tartozó falvakkal együtt. A település szerepváltását jelzi az is, hogy csak a 90-es évek végén nyerte vissza városi rangját. Romániában először az 1968-ban történt megyésítés következtében új határok jöttek létre. „A reform ki nem mondott célja volt a nem románok lakta terület »nemzeti kiegyenlítésének« előremozdítása”¹⁰. 1972-ben a szintetizálás eredményeként a román közigazgatás legkisebb közigazgatási egységeként a községeket hozták létre, amely hátrányosan érintette a falvakat, gyakorlatilag sok esetben szuverenitásukat vették el.

¹⁰ Vojtkori László: Erdély közigazgatási és etnikai földrajza Balaton-Akadémia Vörösbény, 1996.

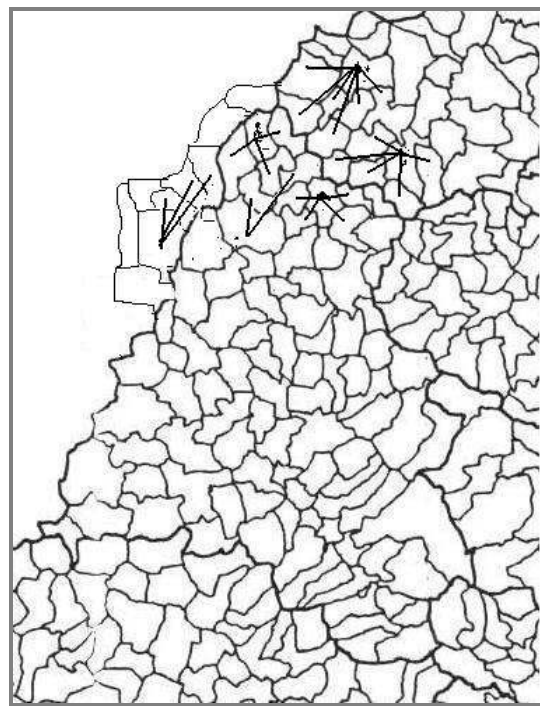
3. ábra. Hajdú és Bihar vármegye járásai 1910-ben

Jelenlegi települési kapcsolatok az Érmelléken

Az Érmellék jelenlegi közigazgatási viszonyait tekintve külön kell választanunk a magyar és a romániai országrészeket. Magyarországon az érmelléki területek mindössze négy települést érintenek, melynek központja Létavértes város, illetve hozzá vonzódó települések Kokad, Álmosd és Bagamér. Az Érmellék partiumi területén két megye területe osztozik. Szatmár megyében – ahogy a történelem folyamán mindvégig jellemző volt – a központot Nagykároly képezi, míg centrális településnek tekinthető a kistáj peremén Tasnád. Ugyanezen szerepet töltik be Bihar megyében Érmihályfalva, Székelyhíd, Margitta és Bihardiószeg. A települési kapcsolatokról a 4. ábra és az I. táblázat nyújt információt.

Vonzott lakosságszám és funkciók tekintetében messze kiemelkedik Nagykároly. 20 000 főnél népesebb a vonzókörzete Margittának,

Érmihályfalvának és Tasnádnak, míg 10 000 fő körüli vagy annál nagyobb Létavértes, Bihardiószeg és Székelyhíd gravitációs területe.

4. ábra. Az Érmellék települési kapcsolatai

(Jelmagyarázat: Nagykároly: központ, Érsemjén: alközpont, Monospetri: funkció nélküli település)

Nagykároly (45 047 fő)	Tasnád (20 535 fő)	Érmihályfalva (21 505 fő)	Székelyhíd (17 787 fő)	Margitta (28 828 fő)	Bihardiószeg (9442 fő)	Létavértes (11 859 fő)
Szentjánosmajor	Tasnádszilvás	<u>Érkörtvélyes</u>	Nagyággya	Magyarkéc	Nagyjanka	Kokad
	Tasnádmalomszeg	Érvasad	Csokaly	Szolnokháza	Kisjanka	Álmosd
<u>Mezőterem</u>	Tasnádbalázsháza	<u>Értarcsa</u>	Érolaszi	Genyéte		Bagamér
Vezend	Ráctanya	Gálospetri	Érköbölkút	Monospetri		
Portelek	Tasnádszarvad	Éradony	Hegyközszentmiklós	<u>Érbogyoszló</u>		
<u>Érendréd</u>	<u>Érszakácsi</u>	<u>Érsemjén</u>	<u>Kiskereki</u>	Albis		
Érdengeleg	Csög	Érkenéz	Érkeserű	<u>Vedresábrány</u>		

Nagykároly (45 047 fő)	Tasnád (20 535 fő)	Érmihályfalva (21 505 fő)	Székelyhid (17 787 fő)	Margitta (28 828 fő)	Bihar- diószeg (9442 fő)	Létavértes (11 859 fő)
Iring	Kegyec	Érselend	Asszonyvására	Apátkeresztúr		
<u>Piskolt</u>	<u>Szilágypér</u>		<u>Szalacs</u>	Érfancsika		
Reszege	Pete		Ottomány	<u>Érszöllős</u>		
Liget	Újpér			Csekenye		
<u>Mezőpetri</u>	<u>Tasnádszántó</u>			Úsztató		
Kisdengeleg	Érszodoró			Szolnokháza		
<u>Szaniszló</u>	Érkörös			<u>Érábrány</u>		
Károlypuszta	<u>Magyarcsaholy</u>					
Újmárna	Oláhcsaholy					
Csomaköz	Tasnádorbó					
Bere	<u>Sződemeter</u>					
Ponyvápuszta	Tasnádcsány					
<u>Érkavas</u>	Pele					
Radulesti	Keszi					
Érgirolt Majtény	Tasnádszilvás					
Érmindszent						
Érszentkirály						
Érkisfalu Gencs						
Ghilesti						
Érhatvan						

1. táblázat. Az Érmellék települési kapcsolatai

*Településhierarchia az Érmelléken
a XIX. század végén és napjainkban*

A települések hierarchikus rendszerét a XIX. századra vonatkozóan az Alföldön Kókai Sándor készítette el.¹¹ Kizárólag a városokat vizsgálva a szerző szerint harmadrendű központnak tekinthető (5000–12 000 fő) Nagykároly, Szalacs és Diószeg, míg negyedrendű centrumok (5000 fő alatt) Érmihályfalva, Margita és Székelyhíd. A XIX. század végén az egyes központi funkciók szempontjából az alábbi képet tárta fel:

- *Közigazgatási funkciók* tekintetében harmadrendű központ (azaz járásszékhely vagy szabad királyi város) Margita, Nagykároly és Diószeg.
- *Kereskedelmi és piaci funkciók* tekintetében elsőrendű központ Nagykároly, másodrendű Margita, harmadrendű Diószeg és Piskolt, míg negyedrendű Érmihályfalva.
- *Postaszolgáltatások* tekintetében kiemelt postahivatal (postahivatal lóváltással + menetlevél kiállítás) Nagykároly, míg postahivatal van Piskolton, Érsemjénben, Margitán, Székelyhídon és Nagylétán.
- *Igazságszolgáltatási funkció* tekintetében ügyészség van Nagykárolyban, járásbíróház Székelyhídon és Margitán.
- *Pénzügyi szolgáltatások* tekintetében másodrendű központ Nagykároly, harmadrendű Székelyhíd.
- *Csendőrség* tekintetében: főcsendőri központ Nagykároly, alcsendőri központ Érsemjén, Margita, Székelyhíd, Nagyléta, Diószeg.
- *Katonaság* tekintetében zászlóalj parancsnokság Nagykároly.

¹¹ Kókai Sándor: Az Alföld vonzásközpontjai és körzetei a XIX. század közepén. Észak és Kelet Magyarországi Földrajzi Évkönyv. Nyíregyháza, 1999.

- *Távíró* tekintetében melléktávíró központ Tasnád és Nagykároly
- *Oktatás* tekintetében másodrendű központ (főgimnázium) Nagykároly, harmadrendű Székelyhíd és Margita.

Az egyes ágazati funkciók összegzését tekintve az Alföldön másodrendű központnak tekinthető az Érmellék területén *Nagykároly*, míg harmadrendű *Székelyhíd*, *Margita*, *Diószeg*, *Nagyléta* és *Érmihályfalva*. A szerző dinamikusan fejlődő központnak tekinti *Nagylétát* és *Nagykárolyt*, míg stagnáló-hanyatló központnak Érmihályfalvát, Margitát, Székelyhidat és Diósz eget. A jelenlegi településhierarchia megállapítására a Kókai által vizsgált funkciók és intézmények *jelenlegi* területi elhelyezkedését vizsgáltam meg. Ez alapján az alábbi megállapításra jutottam:

- *Közigazgatási funkció* tekintetében másodrendű központ (város): Érmihályfalva, Székelyhíd, Margitta, Létavértes, Nagykároly és Tasnád, míg harmadrendű központ (községközpont): Mezőterem, Érendréd, Piskolt, Mezőpetri, Szaniszló, Kiskereki, Szalacs, Érszakácsi, Tasnádszántó, Szilágypér, Magyarcsaholy, Tasnádszántó, Sződemeter, Érkörtvélyes, Értarcsa, Érsemjén, Érbogyoszló, Vedresábrány, Érszőlős, Érábrány, Bihardiószeg.
- *Kereskedelmi* központok (a boltok száma és nagysága alapján) Székelyhíd, Érmihályfalva, Margitta, Bihardiószeg, Létavértes, Nagykároly, Tasnád.
- *Rendőrkapitányság* működik Nagykároly, Tasnád, Székelyhíd, Érmihályfalva, Bihardiószeg, Margitta és Létavértes településeken, míg rendőrőrs Értarcsán, Kiskerekiben, Szalacson, Piskolton.
- *Tűzoltóság* tekintetében központ Érmihályfalva, Székelyhíd, Bihardiószeg, Margitta, Szalacs, Létavértes, Nagykároly, Tasnád, Piskolt.

- *Határórség és honvédség* tekintetében központ Bihar-diószeg, Székelyhíd és Nagykároly.
- *Pénzügyi szolgáltatások* tekintetében bankokkal rendelkezik Érmihályfalva, Székelyhíd, Bihar-diószeg, Margitta, Nagykároly, Tasnád, Szalacs és Létavértes, míg Takarékszövetkezet van Bihar-diószegen, Érmihályfalván, Székelyhídon, Margittán, Szalacson, Nagykárolyban, Tasnádon, Piskolton és Létavértesen.
- *Egészségügyi* funkció tekintetében kórház található Érmihályfalván, Székelyhídon, Margittán, Nagykárolyban és Tasnádon. Orvosi rendelő található Érmihályfalván, Székelyhídon, Bihar-diószegen, Margittán, Szalacson, Létavértesen, Nagykárolyban és Tasnádon.
- *Oktatási funkció* tekintetében líceummal rendelkeznek Érmihályfalva, Székelyhíd, Margitta, Nagykároly és Tasnád települések.

Az egyes ágazati funkciók összesítését vizsgálva *központi településnek* tekinthető az Érmelléken Érmihályfalva, Székelyhíd, Margitta, Létavértes, Tasnád, Nagykároly, alközpontok Bihar-diószeg, Szalacs és Piskolt, míg mikroközpontok Mezőterem, Érendréd, Piskolt, Mezőpetri, Szaniszló, Kiskereki, Szalacs, Érszakácsi, Tasnádszántó, Szilágyper, Magyarcsaholy, Tasnádszántó, Sződemeter, Érkörtvélyes, Értarcsa, Érszemjén, Érbogyoszló, Vedresábrány, Érszőlős, Érábrány.

A közel másfél évszázados változást vizsgálva jól kitűnik, hogy egyes települések megtarták tartani pozíciójukat a településhierarchiában,

míg mások vesztek jelentőségükben. Hierarchiában elfoglalt *belyét megtartó* településnek tekinthető: Érmihályfalva, Székelyhíd, Margitta, Létavértes, Tasnád, Nagykároly, míg az utóbbi 150 év *vesztesei* Bihar-diószeg, Szalacs és Piskolt települések.

Irodalom

- Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben II. kötet. Budapest, 1891.
- Bujdosó Zoltán–Tomor Tamás*: Térinformatikai módszerek alkalmazása a vonzaskörzet vizsgálatokban a magyar-román határ Hajdú-Bihar megyei szakaszán. In. (szerk: *Süli-Zakar István*): Határok és határmentiség az átalakuló Közép-Európában. Debrecen, 2002.
- Beluszky Pál*: Magyarország településföldrajza. Budapest–Pécs, 1999.
- Beluszky Pál*: A Nagyalföld történeti földrajza. Budapest–Pécs, 2001.
- György Irén*: Szalacs. Kismonográfia. Nagyvárad, 2003.
- Frisnyák Sándor*: Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
- Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt Budapest. Budapest, 1940.
- Kókai Sándor*: Az Alföld vonzasközpontjai és körzetei a XIX. század közepén. Észak és Kelet Magyarországi Földrajzi Évkönyv. Nyíregyháza, 1999.
- Kubinyi András*: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények, 1971.
- Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Budapest, 1943.
- Vojtkori László*: Erdély közigazgatási és etnikai földrajza. Balaton-Akadémia. Vörösbény, 1996.

